

1918 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻՆ ԲԱՔՎՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՆ ԸՍՏ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ

Աշոտ Հայրունի

պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԵՊՀ

Բանալի բառեր. Պարաքվին, Բաքու, Կրնա ֆոն Կրնսենշտայն, Վամո Օհանջանյան, կոտորած, հայկական պատվիրակություն, Աբդուլ Քերիմ, Նուրի փաշա, Ջաֆարով, Վալիլ փաշա

1918 թ-ի սեպտեմբերին թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումից հետո այնտեղ տեղի ունեցած հայկական կոտորածների և հարակից դեպքերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Բաքվում արտակարգ իրավիճակների ղեկավար, օսմանյան բանակի ավագ լեյտենանտ, ազգությամբ գերմանացի Պարաքվինը: Ինչպես նա վկայում էր սեպտեմբերի 26-ին գեներալ-լեյտենանտ ֆոն Ջեկտին ուղարկված իր ընդարձակ տեղեկագրում,¹ դեռ օգոստոսի 23-ին Մյուրցիլ փաշան իրեն հաղորդել էր, որ թաթարները մտադրվել էին թուրքական զորքի՝ Բաքու մտնելուն պես սկսել հայերի կոտորածը: Պարաքվինն այդ մասին բազմիցս տեղեկացրել էր դեպի Բաքու շարժվող թուրքական դիվիզիայի գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշային՝ խնդրելով կանխիչ միջոցառումներ ձեռնարկել, և բացի այդ՝ նրան էր ներկայացրել քաղաքի գրավման հետ կապված միջոցառումների մի ծրագիր, որի դեպքում սկզբից կեթ կբացառվեին սպանդն ու կոտորուտը: Նուրին, սակայն, անտարբեր էր գտնվել թե՛ նրա նախագուշացումների և թե՛ վերոնշյալ ծրագրի հանդեպ: Քաղաքի թաթարների մեծագույն մասը, ինչպես վկայում էր Պարաքվինը, բնակվում էր 2 կմ երկարություն ունեցող պարիսպներով մեկուսացված մի բարձր թաղամասում: Թաղամասի մուտքերը գրավելու միջոցով ջարդարարներին վտանգագրեծելը որևէ դժվարություն չէր ներկայացնում: Հասկանալի է, որ նրա այդ առաջարկը նույնպես չէր ընդունվել:

Ըստ Պարաքվինի հաղորդման՝ դեռ թուրքական զորքերի կողմից Բաքու մտնելուց առաջ՝ սեպտեմբերի 16-ին, Բաքվում շարունակ կրակոցներ էին լսվում, մինչդեռ քաղաքի մոտ, մի բարձունքի վրա տեղակայված թուրքական հետևակային գունդն ու մյուս զորամասերը դրանց հանդեպ միանգամայն անտարբեր, այդ նույն ժամանակ զբաղված էին մահմեդական կուրբան-բայրամ տոնին նվիրված ժամեր շարունակ տևող շքերթով:

Սեպտեմբերի 17-ի առավոտյան, երբ դեռ թուրքական զորքը քաղաք չէր մտել, թաթարական ամբոխն արդեն սկսել էր հայ բնակչության զանգվածային սպանող, հետապնդումներն ու կոտորուտը, իսկ կեսօրից քաղաք մտած թուրք զինվորները բնավ չէին փորձում խանգարել դա: Ավելին, նրանք նույնպես միանում էին թալանին:²

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, էջ 441-446:

² «Փողոցներում գրեթե մարդ չկար,- նշում էր Պարաքվինը Բաքվի գրավման ժամանակ մարտական գործողությունների վայր դարձած արվարձաններից մեկում այդ օրը առավոտյան իր կատարած շրջագայությունից հետո:- Խանութներն ու կրպակները համարյա առանց

«Փոխանակ բոլոր միջոցներով քաղաքում կարգ ու կանոնի հաստատմամբ զբաղվելու, փաշաները, քաղաքի պարետը, գլխավոր շտաբի բոլոր սպաները անգործ թրև էին գալիս հյուրանոցի սրահներում,- գրում է Պարաքվինը: Երբ բողոքներ և խնդրանքներ էին ուղղվում Նուրիին կամ պարետին, դրանք այնպիսի ներքին անտարբերության էին հանդիպում, որ իսկույն ևեթ ակնհայտ էր դառնում լուրջ նախանձախնդրության և ցանկության բացակայությունը: Կազմակերպվեց մի մեծ ճաշկերույթ, որին մասնակցեցին բոլոր գեներալները և շտաբները քաղաքի պարետի հետ միասին: Երգվեց «Կովկաս» երգը: Անթաքույց հրճվանքով ինձ ներկայացրին դրա բովանդակությունը, այն է՝ Թուրքիան այսուհետ դարձյալ տներ է դառնում իր հին սեփականությանը՝ կովկասին: Ճաշկերույթի ժամանակ և դրանից հետո քաղաքում սպանդն ու թալանը շարունակվում էր... : Ես չեմ կարող չհիշատակել բազմիցս բարձրաձայն հնչեցված այն տեսակետը, որ թուրքական ղեկավարությունը թաթարներին կամենում էր հնարավորություն տալ վրեժ լուծելու հայերից»:¹

Ինչպես փաստում էր Պարաքվինը, սպանդի, թալանի և բռնաբարությունների անարգել ընթացքը խրախուսվում էր գորքի անգործությամբ և նաև բազմաթիվ թուրք զինվորների մասնակցությամբ: Այդ պայմաններում հայերի դեմ զանգվածային գործողությունները սպառնում էին վերածվել առհասարակ քրիստոնյաների հետապնդումների: Քաղաքում գտնվող չեզոք երկրների հյուպատոսներն ու մյուս օտարերկրացիները, որոնց մեծ մասը հավաքվել էր Մետրոպոլ հյուրանոցում, օգնություն էին ակնկալում գերմանացիներից, մինչդեռ վերջիններս նույնպես ապահովված չէին, և Պարաքվինը կարողանում է հասնել միայն այն բանին, որ առանձին գերմանացիների բնակարանների մոտ պահակակետեր կանգնեցվեն: Նա մի գերմանական ընտանիքի խնդրանքով պահակակետ է կանգնեցնում նաև մի երիտասարդ հայ իրավաբանի տան մոտ, որին թաթարները նախկինում բազմիցս սպառնալիքներ էին ուղղել, իսկ տանտիրոջը տեղափոխում է Մետրոպոլ հյուրանոցը: Երեկոյան, այնուամենայնիվ, պարզ է դառնում, որ գեներալի սպառնալիքի ներքո կողոպտվել էին մինչև իսկ մի շաք գերմանացիների բնակարաններ: Գերմանացիների կյանքի և գույքի ապահովման առնչությամբ Նուրի փաշային ուղղված Պարաքվինի վճռական բողոքներն ու պահանջները, ի վերջո, որոշ արդյունք տալիս են: Քաղաքի պարետը հեռացվում է, և նրա փոխարեն պարետ է նշանակվում Նասիմ բեյը: Քաղաք են ուղարկվում սպաներ և նոր զնդեր: Հյուրանոցի առջև մի թաթար կողոպտիչ ցուցադրաբար կախաղան է հանվում: Այդ նույն ժամանակ, սակայն, քաղաքում կրակոցներն ու աղմուկը շարունակ ավելի մեծ չափեր էին

բացառության թալանված էին: Տարբեր տեղերում թալանված իրերի կույտեր էին կուտակված, որոնք հավանաբար թաթար կողոպտիչներից էին խլվել և մասամբ հսկվում էին առանձին թուրք զինվորների կողմից: ... Ձինվորներն ու թաթարներն անարգել փորփորում էին և տանում էին, ինչ իրենց դուր էր գալիս: Արդեն այդ շրջագայության ժամանակ ի հայտ եկան մեծ անկարգությունների անուրանալի հետքերը: Ճանապարհին ընկած էին երկու սպանված երեխաներ: Մի կողմնակի նրբանցքում անմիջապես մեր կողքին որոտաց մի կրակոց: Մի պատուհանից կանայք հուսահատ կերպով օգնություն էին կանչում: Մեր ավտոմեքենաները կանգնեցին, մենք շտապեցինք տուն, բայց ոճրագործները ղեպի հետին կողմն էին փախել: Արդեն այն ժամանակ տիրում էր այն համընդհանուր համոզումը, որ քաղաքում յուրաքանչյուր կարգ ու կարգապահություն վերացել էր, և քրիստոնյա բնակչությունը թալանվում, բռնաբարվում ու սպանդի էր ենթարկվում: Անդ, էջ 441-442:

¹ Անդ, էջ 443:

ընդունում: Հատկանշական է, որ Նուրի փաշայի կարգադրությամբ զուգահեռաբար վերոնշյալ մահմեդական տոնի առթիվ կազմակերպվում էին հրազենային համագարկեր, ինչը նա պատրվակ էր դարձնում քաղաքի տարբեր վայրերում լսվող կրակոցները նույնպես այդ կերպ պատճառաբանելու համար:

Պարաքվինի բազմաթիվ բողոքներն ու պահանջները, սակայն, որևէ էական արդյունքի չհանգեցնելով, ի վերջո պետք է նրա դեմ ուղղվեին: Սեպտեմբերի 18-ի առավոտյան հայտնվում է Արևելյան բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Հալիլ փաշայի համադրող և նրան է հանձնում սեպտեմբերի 17-ով թվագրված նրա պաշտոնագրկման հրամանը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Ձեր պահվածքը և բազմաթիվ բարեկամ ու օտար մարդկանց ներկայությամբ իսլամական բանակի գլխավոր հրամանատար նորին գերագանցություն Նուրի Փաշայի դեմ ուղղված ձեր խոսքերը, ինչպես նաև Նուրի փաշայի պաշտոնական բողոքը ստիպում են ինձ վերջ դնել արտակարգ իրավիճակների ղեկավարի Ձեր պաշտոնին: Դուք այսուհետև կլինեք գլխավոր շտաբի տրամադրության ներքո: Ես նրանց արդեն հեռագրել եմ»:¹ Հրամանի կտրուկ բովանդակությունից ելնելով՝ Պարաքվինն անհնար է համարում իր ծառայությունը շարունակել մինչև գերմանական կառավարությանն այդ մասին տեղեկացնելը և պատասխան ստանալը: Ուստի, իր արտականությունները փոխանցելով մի թուրքի՝ ավագ լեյտենանտ Բասրի բեյին, նա նույն օրը ևնթ հեռանում է քաղաքից:

Պարաքվինի՝ իբրև ականատեսի վկայությունները մի շարք ուշագրավ մանրամասներ են հաղորդում Բաքվում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ՝ միաժամանակ փաստելով, որ այնտեղ հայերի կոտորածը վաղօրոք նախապատրաստված էր և իրագործվում էր թուրքական կանոնավոր բանակի՝ Նուրի փաշայի ու նրա զինվորականության աջակցությամբ:² «Անկարգությունները մեծ մասամբ տեղի էին ունենում տների ներսում,- գրում էր նա:- Այդ պատճառով փողոցներում համեմատաբար քիչ դիակներ կային: Դրանք մեծ մասամբ լցված էին փողոցների անկյուններում, այնպես որ հաճախ միայն հոտի միջոցով էին իրենց վրա ուշադրություն բեռնում: Մի տեղ ես տեսա յոթ դիեր, որոնք մեծ մասամբ մերկ վիճակում կիտված էին միմյանց վրա: Նրանց մեջ կային երեխաներ և մի ծննդկան: Գրեթե բոլոր դիակներն ունեին արյունահոսված տեղեր, որոնք առաջացել էին խզակոթի հարվածներից, և նաև ծակծկված էին: Նկուղներից դիերի հոտ էր փչում: Ես պետք է ընդգծեմ, որ սպանդի հետքերով զնալու համար շատ քիչ ժամանակ ունեի,

¹ Անդ, էջ 446:

² «Բաքվում ծանր զանցառություններն ու նողկալի իրադարձությունները չբնկացնելու և քաղաքի գրոհման հետ կապելու թուրքական կողմի փորձերի առնչությամբ,- գրում էր Պարաքվինը գեներալ ֆոն Չելտին ուղղված իր վերոնշյալ նամակում,- ես կկամենայի դարձյալ ընդգծել, որ կոտորածը դեռ շաբաթներ առաջ ծանուցվել էր և իրականացվեց առանց թուրքական առաջխաղացման հետ որևէ առնչություն ունենալու: Հիմնավորված չէ նաև այն պատճառաբանությունը, թե գորամասերին թույլ չեն տվել քաղաք մտնել, քանի որ նրանց հանդեպ վստահություն չէր տածվում: Անշուշտ չէր կարելի զինվորներին փոքր պարեկախմբերով քաղաք ուղարկել: Որտեղ դա տեղի ունեցավ, թուրք զինվորականությունը եռանդագին կերպով մասնակցեց կողոպուտին ու անարգումներին: Եթե նրանց գումարտակներով տեղակայեին մեծ հրապարակների վրա և այնտեղից սպաների ղեկավարությամբ ուղարկեին մեծ խմբերով, կարգ ու կանոնը կվերականգնվեր, և գորքը կպահվեր վերահսկողության ներքո»: Անդ, էջ 445-446:

քանի որ բոլոր կողմերից հեղեղված էի օգնության կանչերով: Այնուհանդերձ, անգամ իմ կարճ շրջագայությունների ժամանակ ես հանդիպում էի նախճիրի այդ ակներև ապագույցներին: Փողոցները հատելու ժամանակ առանց այլևայլի այն տպավորությունն էր համակում, որ բոլոր տները՝ նկուղից մինչև տանիք, թալանված էին: ... Մի գերմանացի ինձ պատմեց, որ նա Նուրի փաշայի համհարզի հետ մտել է մի տուն, որտեղ, առանց տարիքի և սեռի խտրության, սպանված ընկած էին 13 վրացիներ: Երբ նա մատնանշել էր, որ նրանք վրացիներ, այսինքն՝ Գերմանիայի պաշտպանյալներ էին, ստացել էր հետևյալ պատասխանը. «Նրանց համարել են հայեր»:¹

Թե՛ Բաքվում հայերն ինչպիսի հետևողականությամբ ու անզթությամբ էին հետապնդվում, և թե՛ նաև գերմանացի դաշնակցի հանդեպ թուրքերն ինչպիսի «պատկառանք» ունեին, վկայում էր նաև երկու գերմանացիների գնդակահարության փաստը: Ըստ դանիական հյուպատոսի հաղորդման՝ նրանց տանը հայ զինվորներ էին ամրացել ու պաշտպանվում: Թուրքերի մոտենալու ժամանակ նրանք դիմել էին փախուստի, իսկ գերմանացի տանտերերն առանց այլևայլի, առանց հանգամանքների պարզաբանման ու հարցաքննության գնդակահարվել էին: Մեկ այլ դեպքում մի գերմանուհու հայ ամուսնուն սպանել էին, իսկ կնոջը երկու երեխաների հետ միասին առևանգել, որոնք այդպես էլ չէին հայտնաբերվել:²

Պարաքվինն իր տեղեկագրում հույժ անհրաժեշտ էր համարում թեկուզ հենց միայն Գերմանիայի տնտեսական շահերի պաշտպանության համար գերմանական գործառնախնդրությունն ուղարկել Բաքու և, բացի այդ, ստեղծել մի հանձնաժողով, որը կզբաղվեր գերմանացիների և այլոց դեմ կատարված ոստիկանությունների քննությամբ: Նման նախաձեռնությամբ փորձեց հանդես գալ Կոպկասում գերմանական ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնը: Տեղեկանալով Բաքվի իրադարձությունների մասին՝ սեպտեմբերի 20-ին նա մի շտապ հեռագիր ուղարկեց Նուրի փաշային՝ պահանջելով համաձայնություն տալ գերմանական գումարտակի հրավիրման համար, որը կզբաղվեր բացառապես այնտեղ գտնվող գերմանացիների պաշտպանության հարցերով:³ Նույն օրը նա մի պաշտոնական գրություն ուղարկեց նաև Թիֆլիսում վրացական կառավարությանն առընթեր Ծամանյան կայսրության զինվորական և դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աբդուլ Բերիմ փաշային՝ դրան կցելով Նուրի փաշային ուղղված իր հեռագրի պատճենը:

¹ Անդ, էջ 445:

² Ըստ Պարաքվինի հաղորդման՝ բազմաթիվ հայերի «խզակոթերով և մտրակներով» «ինչպես անատունների նախիր» ըլել և արգելափակել էին առանձին, այսպես կոչված, ճամբարներում, որտեղ նրանց դրությունը խիստ անմխիթար էր, և քաղաքում նաև իր մեկնման ժամանակ, այսինքն սեպտեմբերի 18-ին, շարունակվում էին կրակոցներն ու իրարանցումը: Անդ, էջ 446:

³ «Ես հավաստի աղբյուրներից տեղեկացել եմ,- գրում էր նա,- որ դժբախտաբար Բաքվում տեղի ունեցած ջարդերի ժամանակ քաղաքի գրավումից հետո բազմաթիվ գերմանացիներ և Գերմանիայի նախկին քաղաքացիներ նույնպես դաժանությունների գոհ են դարձել և կորցրել են իրենց ունեցվածքը: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Ձերդ Գերագանցությունը չի կարողացել պաշտպանել Գերմանիայի քաղաքացիների կյանքն ու ունեցվածքը, Գերմանական կայսրության անունից պաշտոնապես պահանջում եմ տալ ձեր համաձայնությունը գերմանական գումարտակի հրավիրման համար, որի նպատակը կլինի բացառապես իմ համերկրացիների շահերի պաշտպանությունը: Ինչ վերաբերում է արդեն տեղի ունեցած հանցագործություններին՝ ես դրանց կանդորադառնամ իմ կառավարության տված ցուցումներից հետո: Սպասում եմ ձեր պատասխանին»: Անդ, հավելված 3, էջ 448:

«Հավաստի աղբյուրներից ստացած իմ տեղեկությունների համաձայն՝ օսմանյան գորքերի քաղաք մտնելուց անմիջապես հետո թաթարները սկսել են դաժան կոտորածն ու թալանը,- գրում էր այնտեղ գեներալը:- Առաջին հերթին այդ անգլոթյուններն ուղղված են եղել հայերի դեմ, սակայն զոհերի թվում եղել են նաև բազմաթիվ այլազգիներ: Չնայած Նուրի փաշան ուներ բավականաչափ զորակազմեր այդ անգլոթյուններին անմիջապես վերջ տալու համար ինձ անհասկանալի պատճառներով նա ժամանակին համապատասխան միջոցառումներ չի ձեռնարկել, այնպես որ մինչև անգամ սեպտեմբերի 17-ի երեկոյան Բաքվում դեռ կարգուկանոն չէր հաստատվել»:¹

Գեներալն, ըստ այդմ, Աբդուլ Բերիմին խնդրում էր իր ազդեցությունը գործադրել, որպեսզի Նուրին համաձայններ Բաքու գերմանական գումարտակ ուղարկելու իր առաջարկի հետ, իսկ մինչ այդ՝ գործնական օգնություն ցուցաբերել «այն խեղճ մարդկանց, ովքեր այս պահին տառապանքների են ենթարկվում կատաղի թաթարների կողմից և կարող են փրկություն ստանալ միայն օսմանյան կանոնավոր գործափակորումների պաշտպանության միջոցով»:²

Սեպտեմբերի 20-ին ֆոն Կրենսը մի գրություն ուղարկեց նաև Թիֆլիսում Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ջաֆարովին՝ նրան խնդրելով իր կառավարությանը տեղեկացնել, որ ինքը հարկադրված է լինելու հատուցում պահանջելու Բաքվում թաթարների կողմից գերմանացիների և Գերմանիայի պաշտպանյալ հանդիսացող այլ անձանց հանդեպ իրագործված բռնարարքների համար:³

Ֆոն Կրենսի պաշտոնական գրություններին Աբդուլ Բերիմը գրավոր կերպով պատասխանեց սեպտեմբերի 21-ին, իսկ սեպտեմբերի 26-ին ստացվեց Նուրի փաշայի պատասխանը: Աբդուլ Բերիմը հավաստիացնում էր, որ Գերմանիայի քաղաքացիների և նրանց ունեցվածքի հանդեպ ոտնձգությունների վերաբերյալ գեներալին հասած լուրերը եղել են չափազանցված, և հայերի հանդեպ նույնպես ոչ մի դաժանություն չէր գործադրվել: Աննշան արյունալի միջադեպերը, որոնք տեղի էին ունեցել քաղաքի գրավման ժամանակ, ըստ Բերիմի, այդպիսի իրավիճակներում միշտ էլ եղել են, դրանում արտասովոր ոչինչ չկար, և այդ դեպքերը ճիշտ չէ կոտորած անվանել: Հավատացնելով, որ Բաքվում ամեն բան արվել է դրանց կրկնումը կանխելու և կարգապահություն հաստատելու համար, նա գտնում էր, որ այնտեղ գերմանական գումարտակ ուղարկելու որևէ անհրաժեշտություն չկար, և գումարտակի առկայությունն այնտեղ թուրքական կառավարության համար կատեղծեր միայն անհարմարություններ ու բամբասանքների տեղիք կտար:⁴

Նույն ոգով էր շարադրված նաև Նուրի փաշայի պատասխանը: Նա նույնպես հավաստիացնում էր, որ ֆոն Կրենսի ստացած տեղեկությունները չէին համապատասխանում իրականությանը: Թուրքական գորքերը, ըստ Նուրիի, թշնամու համար դիմադրության պայմաններում կարողացել էին միայն թե՛ս պայքարի գնով մտնել քաղաք: Որոշ մուսուլմաններ և հատկապես պարսիկներ, որոնք, իբրև թե 1918

¹ Անդ, հավելված 2, էջ 447:

² Անդ:

³ Անդ, հավելված 4, էջ 448-449: Այս դեպքում, իհարկե, խոսքը հայերին չէր կարող վերաբերել, քանի որ նրանք, ի տարբերություն վրացիների, գերմանական պաշտպանության ներքո չէին գտնվում:

⁴ Անդ, հավելված 5, էջ 449-450:

թ. մարտին հայերի կողմից իրականացված մուսուլմանների կոտորածից հետո հուսահատ վիճակում էին գտնվում, օգտվելով առիթից, դիմել էին վայրագությունների, բայց բանակի կողմից շտապ միջոցառումներ էին ձեռնարկվել: Հարյուրավոր մեղավոր մուսուլմաններ դատապարտվել էին մահվան, և դրանից հետո քաղաքում անդորր էր տիրում: Եթե, այնուամենայնիվ, ինչ-որ ոտնձգություն էր տեղի ունեցել նաև քաղաքում գտնվող գերմանացիների հանդեպ, ապա, ըստ Նուրի փաշայի, Ադրբեջանի կառավարությունը պարտավոր էր փոխհատուցել պատճառված վնասները: Այս հավաստիացումներից հետո նա նույնպես պնդում էր, որ քանի որ թուրքական զորքերն արդեն կարգ ու կանոն էին հաստատել քաղաքում, անհրաժեշտություն չկար գերմանական գումարտակ ուղարկել այնտեղ:¹

Ինքնին հասկանալի է, որ Ֆոն Կրենը, չբավարարվելով Աբդուլ Բերիմի և Նուրի փաշայի պարզաբանումներով, հարկ էր համարում Բաքվի դեպքերի և դրանցում Նուրի փաշայի ու թուրքական զորամասերի դերակատարության մասին տեղեկացնել նաև գերմանական բարձրագույն զինվորական հրամանատարությանը: Մեպտեմբերի վերջին նա այդօրինակ մի հեռագիր է ուղարկում գերմանական նավահրանոթային հրամկազմի ղեկավարությանը՝ խնդրելով այն փոխանցել նաև բանակի գլխավոր հրամանատարությանը: Հրամկազմի ղեկավարը, հոկտեմբերի 2-ին ստանալով հեռագիրը, այն, որպես «հույժ գաղտնի» տեղեկություն, ուղարկում է ինչպես գլխավոր հրամանատարությանը, այնպես էլ կանցլերին: Այնտեղ նշվում էր, որ Բաքու մտած թուրքական զորքն այնքան անփույթ է գործել, որ նավահանգստում գտնվող ավելի քան հարյուր թշնամական նավեր հասցրել են փախուստի դիմել, և միայն փոքրաթիվ նավեր են ընկել թուրքերի ձեռքը: Այնուհետև տեղեկացնելով Բաքվի գրավումից անմիջապես հետո թաթարական հրոսակների կողմից կոտորածների սանձազերծման մասին ֆոն Կրենն ընդգծում էր, որ թուրքական զորքը ոչ միայն ոչինչ չէր ձեռնարկել դրանք կասեցնելու համար, այլև նրա առանձին զորամասեր մասնակցել են այդ կոտորածներին, որոնց ժամանակ սպանվել են նաև շատ գերմանացիներ ու Գերմանիայի պաշտպանյալներ: Նշելով Պարաբլիմի հանիրավի պաշտոնանկության, ինչպես և այն մասին, որ Նուրի փաշան մերժել է Բաքվում գերմանացիների կյանքի և գույքի ապահովման համար այնտեղ գերմանական զորամաս ուղարկելու մասին իր դիմումը՝ Ֆոն Կրենը հեռագրում միաժամանակ խնդրում էր, որ նույն նախաձեռնությամբ հանդես գար նաև գլխավոր հրամանատարությունը:²

Ինչևէ, ինչպես վկայում են Բաքվի իրադարձությունները, Թուրքիան ունակ էր քամահրանքով վերաբերել մինչև իսկ Գերմանիայի քաղաքացիների կյանքի և գույքի ապահովությանը՝ այդ հարցում ի հայտ եկած «թերացումները» պատճառաբանելով իրադրության անվերահսկելիությամբ և այլ պատրվակներով:

Ինչ վերաբերում է գերմանական կառավարությանը, ապա արդեն սեպտեմբերի 29-ին գերմանական հրամանատարության գլխավոր շտաբում կայար վիլիելմ II-ի, պետքարտուղար ֆոն Հինցելի, կանցլեր իշլասն ֆոն Հերտլինգի, բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ Պաուլ ֆոն Հինդենբուրգի և շտաբի պետ,

¹ Անդ, հավելված 6, էջ 450-451:

² Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan 2004, էջ 590-591:

բանակի «գլխավոր ստրատեգ» Էրիկ Լուդենդորֆի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունում միանշանակորեն ընդունվել էր պատերազմում Գերմանիայի անխուսափելի պարտության փաստը, և նրանք զբաղված էին միայն «զրից չոր դուրս գալու» համար ուղիներ փնտրելով: Ըստ այդմ, նույն խորհրդակցությունում ընդունվեց որոշում նախկինում ընդդիմական կուսակցությունների միջոցով նոր պաշտպանական կառավարության ձևավորման մասին, որը և պետք է ստանձներ խայտառակ պարտության պայմաններում գինադատարի կնքման և հաշտության պայմանագրի ստորագրման ողջ պատասխանատվությունը:¹ Ինքնին հասկանալի է, որ ստեղծված իրադրությունում Գերմանիայից հայկական խնդրի առնչությամբ որևէ միջամտություն այլևս չէր կարող ի հայտ գալ:

Բնույնում գտնվող հայկական պատվիրակությունը, այնուամենայնիվ, հույսեր էր փայփայում ստանալու արքայազն Մաքս ֆոն Բադենի գլխավորությամբ հոկտեմբերի սկզբին կազմավորված նոր կառավարության աջակցությունը Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու համար: Այդ հարցում փորձում էր իր աջակցությունը բերել նաև գեներալ ֆոն Կրեյսը: Հոկտեմբերի 16-ին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ջամալյանը Բաքվի հայ բնակչության ջարդերի վերաբերյալ մի նամակ-բողոք ուղարկեց Թիֆլիսում Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, իսկ հաջորդ օրը դրա թարգմանված պատճենը հանձնեց ֆոն Կրեյսին՝ խնդրելով Գերմանիայի կառավարությանը տեղեկացնել նամակի և Բաքվի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած անլուր դաժանությունների առնչությամբ հայկական կառավարության կողմից արտահայտված բողոքների մասին: Նույն օրը ևեթ՝ Հոկտեմբերի 17-ին, բողոքագիրը ֆոն Կրեյսի կողմից ուղարկվեց նաև կանցլեր Մաքսին:² «Որպես Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ,- նշում էր Ջամալյանն այդ նամակում,- պատիվ ունեմ հայտնելու Վրաստանի կառավարությանն առնթյուն Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հավաստի տեղեկությունների համաձայն՝ Բաքվի գրավմանը հաջորդել է մուսուլմանական ամբոյսի կողմից հայ խաղաղ բնակչության դաժան կոտորածը՝ առանց տարիքային ու սեռային խտրության: Անխոհորեն թալանվել են հայ բնակիչների բնակարանները: Չոհերի թիվը հասնում է 25-ից 30 հազարի: Երեք օր շարունակ դաժան բարբարոսությունները չեն դադարել, և միայն դրանից հետո իշխանությունները միջոցներ ձեռնարկեցին, ու տեղում բռնված մի քանի ավագաններ պատժվեցին: Ադրբեյջանի կառավարության ձևավորման ընթացքում ձերբակալվել են բազմաթիվ հայեր, հատկապես մտավորականներ: Ինչ վերաբերում է ունևոր հայերին, դրամաշորթները նրանց ստիպել են մեծ գումարներ վճարել՝ սպառնալով մատնել իշխանություններին: Լքված, խնամքից զուրկ վիրավորները, փողոցներում մնացած երեխաները լրացնում էին քաղաքի դաժան պատկերը:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ խնդրում եմ ձեզ Ադրբեյջանի կառավարությանը հայտնել Հայաստանի Հանրապետության բողոքը հայ խաղաղ ազգաբնակչության կոտորածի դեմ համապատասխան միջոցառումներ չձեռնարկելու համար: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը նաև պնդում է, որ մեղավորները

¹ Informationen zur politischen Bildung, Überarbeitete Neuauflage, München, 2003, էջ 3:

² Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 436-438:

պետք է խստորեն պատժվեն, և պետք է արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկվեն ողջ մնացած դժբախտ բնակչության դեմ իրականացվող բռնություններին վերջ դնելու համար»:¹

Հոկտեմբերի 19-ին Ա. Ջամալյանը դարձյալ մի բողոքագիր է ներկայացնում ֆոն Կրեխին, որտեղ, ողջունելով Բաքվի հայ բնակչության կոտորածը կասեցնելու համար նրա գործադրած ջանքերը, նրան խնդրում էր դարձյալ գերմանական կառավարությանը տեղեկացնել այնտեղ տիրող իրադրության մասին: Նա մասնավորապես նշում էր, որ Բաքվի հայ բնակչությունը շարունակում էր մնալ նույն «մղձավանջի» մեջ: Այնտեղ հայերի նկատմամբ անմարդկային արարքները շարունակվում էին, և մշտապես իշխում էր սարսափի մթնոլորտը: Ընդգծելով, որ բոլոր ազդեցիկ հայ մտավորականները ձերբակալված էին և աներևակայելի խոշտանգումների էին ենթարկվում, Ջամալյանը թվարկում էր մի շարք մտավորականների անուններ, որոնք այդ առնչությամբ հաղորդվել էին իրեն:² Նա միաժամանակ գեներալին հավաստիացնում էր, որ բանտարկվածների մեծագույն մասը քաղաքականության հետ ոչ մի կապ չունեն: Նրանք, ովքեր կազմակերպել էին Բաքվի հայերի պաշտպանությունը, ժամանակին հեռացել էին քաղաքից, և մտավորականների ձերբակալությունը նա համարում էր «անիմաստ ու դաժան վրեժխնդրություն»: Միաժամանակ հայտնելով, որ, ըստ իրեն հասած լուրերի, Բաքվի իշխանությունները մտադիր էին հայերին հավաքել համակենտրոնացման ճամբարներում, որտեղ նրանք մահվան բաժին էին դառնալու, Ջամալյանը գեներալին թախանձագին խնդրում էր «հայ ժողովրդին պաշտպանել նրանց կյանքի և ունեցվածքի հանդեպ կատարվող ոստնձգություններից»:

Հատկանշական է, որ ֆոն Կրեխը, գիտակցելով հանդերձ, որ առանց Բեռլինի և բանակի գլխավոր հրամանատարության գործուն աջակցության՝ թուրքերի վրա էական ազդեցություն գործել չէր կարող, սեփական նախաձեռնությամբ Բաքու է ուղարկում մի գերմանական պատվիրակություն ավագ լեյտենանտ բարոն ֆոն դեր Գոլթցի ղեկավարությամբ՝ նրանց հանձնարարելով անել հնարավորը հայերին օգնելու համար: Իսկ եթե դա հնարավոր չլիներ, ապա գեներալը հույս էր փայփայում, որ պատվիրակությունն իր ներկայությամբ գոնե բարոյական ճնշում կգործադրեր թուրքական զորքերի հրամանատարության վրա՝ նրան գերծ պահելով հետագա կամայականություններից:³ Բացի այդ, ֆոն Կրեխը հոկտեմբերի 21-ին կանցլերին է ուղարկում նաև Ջամալյանի նշված՝ հոկտեմբերի 19-ի բողոքագիրը:⁴

Նրա ձեռնարկումները, սակայն, էական արդյունք չուվեցին, և դա վկայում էր նաև Բեռլինի հայկական պատվիրակության կողմից, Համո Օհանջանյանի ստորագրությամբ հոկտեմբերի 30-ին Գերմանիայի արտգործնախարարությանը

¹ Անդ:

² Խոսքը վերաբերում էր Տիգրան Չաքարյանին (բժշկակազիտության թեկնածու), Ջումշուղ Հարությունյանցին (նախկին քաղաքապետ), Արտեմ Եղիազարյանին, Կոնստանտին Բալանթարյանին (ճարտարագետ), Մամսոն Ամիրովին, Մերգել Մելիքովին, Գևորգ Մելիքովին, Պյոտր Ջուրաբովին, Ստեփան Տիգրանյանին (փաստաբան), Միքայել Աթաբեկյանին (կովկասի բանկի կառավարիչ), Կոնստանտին Ղիսանյանին (ճարտարագետ), Մանանդյանին (փաստաբան), Ղուբայրյանին (առևտրային բանկի կառավարիչ) և Գրիգոր Օհանջանյանին: St'u Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 439:

³ Անդ, էջ 440:

⁴ Անդ, էջ 438-440:

ներկայացված ուղերձը: Վկայակոչելով հայրենիքից ստացված տեղեկությունները՝ Համո Օհանջանյանը նախ անդրադառնում էր Բաքվի գրավումից հետո այնտեղ հայ բնակչության դեմ սանձազերծված հալածանքներին ու կոտորածներին,¹ որից հետո նա բառացի հղում էր կատարում Հալիլ փաշային կցված մի գերմանացի սպայի՝ Հայաստանի Հանրապետության Թիֆլիսի ներկայացուցչին հաղորդած տեղեկություններից: «Բարբարոսությունը, որ կատարվեց Բաքվում, հնարավոր չէ նկարագրել,- նշել էր սպան: - Իմ ուժերից վեր է, որպես քրիստոնյա և եվրոպացի, հանգիստ կերպով դիտել նման ոճրագործությունները: Ես հենց այսօր երեկոյան Հալիլ փաշային կներկայացնեմ իմ հրաժարականը: Թե որքան հայեր են սպանվել, ես ճշգրիտ չեմ կարող ասել: Միգուցե նրանց թիվը շատ մեծ չէ, բայց սպանողը կատարվեց թարբարոսական կերպով, և ամբողջ քաղաքը թալանվեց: Ես մի փողոցում տեսա 20-ից 35 շղթայված հայերի և նրանց կողքին մի պահակի: Նրանց ճակատագիրը պարզ էր ինձ, և ինձնից մեծ ջանքեր պահանջվեցին նրանց փրկելու համար: Բայց քանի՞ այդպիսի դեպքերում են մարդիկ զրկված եղել փրկարար օգնությունից: Երբ մենք փողոցներով քայլում էինք, տների միջից շարունակ օգնության ճիչեր էինք լսում: Մենք մի քանի անգամ կարողացանք օգնության հասնել, բայց որքան դեպքերում էլ ոչ...: Մենք միայն չորս գերմանացիներ էինք և չէինք կարող մեծ օգնություն ցուցաբերել, քանի որ, ի վերջո, մեր հանդեպ նույնպես (մահմեդականների) վարքագիծը ապշեցուցիչ էր: Հալիլ փաշան ուղղակիորեն մեղավոր չէ այդ ոճրագործությունների համար: Ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Նուրի փաշայի և նրա շտաբի վրա: Եթե նրանք ուզենային, կարող էին արգելել կոտորածներն ու կողոպուտը: ... Ես այն տպավորությունն ունեմ, որ նախճիրը նախապես պլանավորված էր: Դա էր պատճառը, որ թուրքերն ասեմ ինչ արեցին՝ արշավին (նկատի ունի Բաքվի վրա հարձակումը - Ա. Հ.) գերմանական զորամասերի մասնակցությունը խոչընդոտելու համար»:²

Հ. Օհանջանյանը, ուղերձին կից ներկայացնելով Նուրիի ու Արեշի (Ելիզավետպոլ) հայ հոգևորականների տեղեկությունները, ինչպես և Բաքվում հետագայում կատարված դեպքերին վերաբերող քաղվածքներ Թիֆլիսի «Кавказское Слово» թերթից, միաժամանակ ընդգծում էր, որ Բաքվի գրավումից հետո հայերի կոտորածներ են տեղի ունեցել նաև Նուրիի և Արեշի շրջաններում: Ըստ նրա հաղորդման՝ այնտեղի հայ քահանաներն և երևելիները սպանվել էին, կանայք և աղջիկները անարգվել, իսկ երեխաներին, մի տեղ հավաքելով, մահակներով էին սպանել: Մահմեդական հոգևորականները մինչև անգամ այն հայերին, որոնք իրենց կյանքը փրկելու խնդրանքով նրանց դիմել էին և համաձայնել իսլամն ընդունել, պատասխանել էին, թե իրենք «Նուրիի և Արեշի շրջաններում հայերին նույնիսկ մարդկանց հիշողությունից առհասարակ ջնջելու» էին:

¹ «Հազարավոր խաղաղ հայ բնակիչներ, այդ թվում անվանի հայ մտավորականներ, կանայք, երեխաներ և ծերունիներ սպանվել են թալանվեցին,- նշված էր տեղեկագրում:- Հայերի բնակարանները, չնչին բացառություններով կողոպտվեցին, բանտերը լցվեցին հայերով, որտեղ նրանք դեռ այժմ էլ սարսափելի տառապանքների են մատնված: Ազերիներն ու թաթարները պնդում են, որ իրենց թույլատրվել է երեք օր շարունակ սպանել ու թալանել: Եվ նրանք դա արեցին հիմնավորապես ու անխնայ կերպով»: Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 593-594:

² Անդ, էջ 594:

Այնուհետև Օհանջանյանը արտգործնախարարությանը ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետության՝ Թիֆլիսի ներկայացուցից իր ստացած տեղեկություններն այն մասին, որ թուրքերը մտադրվել էին Ադրբեջանից վերադառնալու ժամանակ այնտեղ թողնել թուրքական հինգերորդ և տասնհինգերորդ դիվիզիաները, որպեսզի նրանք, իբրև թաթարական հանրապետության զինվորներ, թաթարական համազգեստով մասնակցենին հայերի, մասնավորապես Ղարաբաղի հայ բնակչության բնաջնջմանն ու թալանին: «Արդեն այժմ էլ Ղարաբաղից եկող լուրերը խիստ անհանգստացուցիչ են, - գրված էր այնուհետև ուղերձում: - Թուրքական զորամասերը Ասկերանի վրայով առաջ են շարժվել և ռբակոծում են հայկական գյուղերը: Միանգամայն պարզ է, որ թուրքերը այդ տարածքում նույնպես նախատեսել են հայ բնակչությանը բնաջնջել: Իմ կառավարությունը ինձ հանձնարարել է բողոքել թուրքական զորքերի և թաթարների այդ նոր անմարդկային գործողությունների դեմ»:¹

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 30-ին, սակայն, Թուրքիան հարկադրված եղավ զինադադար կնքել, և իրավիճակը որոշակիորեն պետք է փոխվեր: Հատկանշական է, որ այդ իսկ օրը գեներալ Ֆոն Կրեմը կանցյլերին է ուղարկում Բաքվի հայերի կոտորածի վերաբերյալ իր մոտ գտնվող նյութերը, նաև այդ առնչությամբ մի կողմից իր և մյուս կողմից՝ թուրքական հրամանատարների, դիվանագետների, ինչպես և ադրբեջական կառավարության միջև տեղի ունեցած գրագրությունները, որպեսզի դրանք արխիվավորվեն: Նա միաժամանակ արձանագրում էր, որ այդ կոտորածները կանխելու համար իր կողմից կատարված առաջարկները չեն իրագործվել սուկ թուրքերի մերժողական կեցվածքի պատճառով, և որ ինքը դրանց իրագործումը հարկադրելու համար որևէ լծակ չի ունեցել:²

Ամփոփում

Հոդվածում լուսաբանվում են 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներն ըստ գերմանական վավերագրերի: Ներկայացվում են եղերական իրադարձությունների հանդեպ առանձին գերմանացի զինվորականների կողմից ցուցաբերված դիրքորոշումը և դրանք կասեցնելու նպատակով նրանց կողմից ձեռնարկված քայլերը: Գերմանացի ակնաստեսների՝ հոդվածում ներկայացվող արժեքավոր տեղեկություններն ու վկայությունները զգալիորեն ամբողջացնում են նախճիրի ընդհանուր պատկերը և միաժամանակ օգնում լույս սփռելու դրա հետ կապված՝ մի շարք կարևոր իրողությունների վրա, որոնք պատմագիտության մեջ ամբողջական լուսաբանում դեռևս չեն ստացել:

¹ Աճ, էջ 594-595:

² Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 440:

**Резня армян в Баку в сентябре 1918г. согласно
немецким документалистам
Ашот Айруни
Резюме**

Ключевые слова: Параквин, Баку, Кресс-фон-Крессенштейн, Амо Оганджян, резня, армянская делегация, Абдул-Керим-Нури-паша, Джафаров, Халил-Паша.

В статье рассматривается резня армян в Баку в сентябре 1918 года по данным немецких документалистов. Представлены позиции отдельных немецких военных об этих трагических событиях и предпринятые ими меры по их предотвращению. Описанные в статье ценные сведения и свидетельства немецких очевидцев достаточно ярко дополняют всеобщую картину резни, проливающую свет на ряд важнейших фактов, касающихся этих событий, не получивших достаточного исторического освещения.

**1918 September Massacre of Armenians in Baku based on the German
Documentary Sources
Ashot Hayruni
Summary**

Key words: Parakvin, Baku, Kress von Kressenshteyn, Hamo Ohanjanyan, massacres, the Armenian delegation, Abdul-Karim Nuri pasha, Jafarov, Khalil Pasha.

The article discusses the massacres of Armenians in Baku in September 1918, based on German documentary sources. Positions of certain German military regarding these tragic events are presented as well as the measures taken to prevent them. The valuable information stated in the article and eyewitness testimonies of German quite clearly supplement picture of the massacre, enlightening a number of important facts concerning the events, that do not get enough of the historic lighting yet.